

DOI 10.47315/archives2021.328.194

УДК 82-92-029:32Вернадський«1918»

Сергій Кіржаєв

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу археографії,
Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-5686>

ПРИЧИНОК ДО ПОЛІТИЧНОЇ ПУБЛІЦИСТИКИ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО 1918 РОКУ

Анотація. **Мета роботи** – проаналізувати та опублікувати текст рукопису видатного науковця і громадського діяча, першого президента Української Академії наук Володимира Вернадського, який він написав у березні 1918 р. у Полтаві, куди змушений був терміново виїхати у листопаді 1917 р. із Петрограда після більшовицького перевороту. **Методика дослідження** ґрунтується на системному аналізі історіографічних фактів, використанні архівної евристики, аналітичній і синтетичній критиці джерел на підставі принципів історизму та об'єктивності. Для публікації текстів застосовано також методи археографії. **Наукова новизна** роботи: уперше подається без вилучень і коментується чорновий рукопис В. Вернадського, що є, очевидно, планомезами політичної статті з чітко вираженою антисоціалістичною спрямованістю. Основний текст цих кількох рукописних сторінок вже був уведений в науковий обіг як фрагменти щоденника вченого 1918 р. На підставі окремих джерел, перш за все щоденника, на тлі відомої публіцистики періоду перебування В. Вернадського в Україні зроблено спробу аналізу контексту виникнення цього рукопису, впливу політичних умов на процес осмислення і переосмислення суспільного завдання науковця у грізні часи революційних війн. Аналізуються також можливі причини відмови автора цих тез від задуму перетворити їх на статтю/статті та опублікувати. **Висновки.** Зазначено, що, хоча в щоденнику і простежується зв'язок із запропонованим текстом, він носить самостійний характер і може розглядатися як робочий матеріал для публіцистичного виступу вченого, який він хотів назвати «У грізну годину». Такий виступ мав носити загальноросійське спрямування. З можливих причин відмови від реалізації цього задуму можна вважати внутрішні пошуки соціальної «опори», відчуття В. Вернадським браку на той час сили, яка б могла «почати збирання Русі» і боротися з більшовизмом. Саме тому у подальшому були сподівання на Добровольчу армію і повернення до політичної публіцистики. Втім, наведені тези є яскравим відображенням сприйняття ліберальною інтелігенцією більшовицького перевороту і революції в Росії.

Ключові слова: В. Вернадський; революція; соціалізм; більшовизм; Полтава; публіцистика.

Відомий у світі природознавець і мислитель, перший президент Української академії наук Володимир Іванович Вернадський (1863–1945) був не лише визначним ученим, але й відомим політиком-лібералом. Він, проте, не був трибуном, хоча й мав неабиякий хист публіциста. Його публіцистика в основному відома, у т. ч. й та, що стосувалася України¹. У проведенні в Україні суворі 1917–1921 рр. учений також не сховав свого «публіцистичного пера». Втім, не все написане дійшло до друку і причини цього, зрозуміло, були різні. Водночас, невідомо, чому В. Вернадський залишався без публічних статей у пресі пів року свого життя в Полтаві у 1917–1918 рр.?

Багатьом, і не лише науковцям, відомо, яким яскравим є щоденник В. Вернадського. Фахівці знають також, що його полтавський щоденник 1918 р. зберігся у Києві і вже давно виданий².

Утім, у московському архіві В. Вернадського збереглися кілька сторінок рукописного тексту, позначені березневими датами 1918 р.³ Цей текст був уведений до наукового обігу Г. Аксьоновим⁴ як фрагменти щоденника В. Вернадського⁵ та у подальшому активно цитувався у різноманітних наукових і науково-популярних виданнях. Правда, потім Г. Аксьонов назвав цей текст «маленьким меморандумом», в якому В. Вернадський виклав «результати своїх роздумів над тим, що сталося»⁶.

Окремо цей рукопис не розглядався ані російськими, ані українськими дослідниками життя і творчості В. Вернадського.

Ці сторінки датовані В. Вернадським 3(16) березня і 8(21) березня 1918 р. та за стилем нагадують скоріше розгорнуті тези і план політичної публіцистичної статті, можливо, у поширеній на той час формі «листів». Текст написаний у типовому для тез стилі – короткими абзацами в одне-два, іноді три-чотири, рідко більше речень. Крім того, подається структурний план із підзаголовками розділів/тем, однак загальний заголовок – відсутній⁷. Для щоденних записів В. Вернадського більше

¹ *Вернадский В. И.* Публицистические статьи / отв. ред. В. П. Волков. Москва, 1995. 313 с.; Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці / уклад.: О. С. Онищенко, В. М. Даниленко, Л. А. Дубровіна [та ін.]. Київ, 2011. 584 с.

² *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920 / сост.: М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев, 1994. 268 с.

³ АРАН (Архів Російської академії наук). Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–3зв.

⁴ Владимир Вернадский: Жизнеописание. Избранные труды. Воспоминания современников. Суждения потомков / сост. Г. П. Аксенов. Москва, 1993. С. 118–119, 204–207.

⁵ Г. П. Аксьонов опублікував записи, зробивши при цьому деякі купюри і власний поділ на абзаци.

⁶ *Аксенов Г. П.* Вернадский. Москва, 2001. С. 217.

⁷ АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–3зв.

характерна фіксація пережитого за день/кілька днів, зустрічей, перемовин, власних і не лише думок і оцінок. Записи щоденника 1918 р. зроблені ученим у зошиті, а тексти з датами 3(16) та 8(21) березня – на окремих аркушах, зокрема, з блокнота із перфорацією для відривання.

Полтавський щоденник, що зберігся, починається записами 17 лютого (2 березня) 1918 р. і не має «склеюк», хоча В. Вернадський записував і не кожного дня: за записом від 2(15) березня йдуть рядки від 6(19) березня.

Вже 27 лютого (12 березня) В. Вернадський записав у щоденнику: «Хочеться писати про питання політичні, і внутрішня робота йде – але заважає моя робота над живою речовиною». І зазначав при цьому: «Всі ці дні все працюю над живою речовиною. Все більше заглиблююся. Дивно, як весь час при читанні і при обмірковуванні – знаходжу нове в тому, що здавалося давно вже вичерпано думкою»⁸, а 6(19) березня – знову: «Хочеться заглибитися в критику сучасного, шукання виходу. Безсумнівно, найбільше заважає зробити це моя робота над живою речовиною»⁹.

Утім, хист і талант В. Вернадського-публіциста, його активна політична позиція рухали далі його пером і, очевидно, саме тому з'явилися «тези-план» від 3(16) та 8(21) березня. В їхньому головному посилі – довести трагічні наслідки ідей соціалізму для російського народу, поширенню яких сприяла інтелігенція. Як відомо, ці наслідки привели до катастрофи – розвалу держави, розчленування Росії, втрати головних соціально-державних ідеалів.

Із листопада 1917 р. наявне антисоціалістичне спрямування позиції В. Вернадського: учений і політик для себе зрозумів, що з більшовицьким переворотом «неможливе стає можливим, і розгортається небувала в історії катастрофа або, може бути, нове світове явище»¹⁰. «Дуже смутно і тривожно за майбутнє. Разом з тим і дуже ясно відчуваю силу російської нації, незважаючи на її антидержавний рух. Зараз яскраво проявився анархізм російської народної маси і єврейських вождів, які грають таку роль в цьому русі», – пише у щоденнику В. Вернадський 6 листопада 1917 р. і додає: «Дуже ясно падіння ідейне соціалізму і народництва. Дуже цікавою буде зміна російської інтелігенції. Що б не трапилося в державних формах, великий народ буде жити»¹¹.

Із такими думками В. Вернадський опинився у Полтаві, куди, запобігаючи можливому арешту, терміново перебрався з Петрограда наприкінці листопада 1917 р., а в період 6(19) січня – 29 березня 1918 р.

⁸ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 58.

⁹ Там само. С. 60–61.

¹⁰ Там само. С. 28.

¹¹ Там само. С. 32.

вимушений був жити під владою більшовиків (від 23 березня вони почали залишали місто і діяли по околицях). Щоденники В. Вернадського фіксують: займався наукою, багато читав (зокрема Ф. Достоевського), спілкувався з науковцями, однопартійцями-кадетами. Утім, багато і майже повсякденно рефлексував на події, писав листи до Петрограда. Ще 23 лютого (8 березня) 1918 р. він занотував у щоденнику: «Хочеться написати про соціалізм і про докорінні зміни в світогляді під впливом пережитого»¹².

Деякі думки, що з'явилися у «тезах» 3(16) та 8(21) березня, вже були «апробовані» у щоденнику, а щось і далі він буде розвивати і фіксувати. Про «убогий ідеал – неробство, повну відсутність духовних інтересів, їжу, видовища, наживу; і більше нічого», «свята, розпусту, внесену інтелігенцією» писав В. Вернадський у щоденнику 27 лютого (12 березня)¹³. Щодо величезної кількості більшовицької пропагандистської літератури, якою «завалюють» народ, зазначив 6(19) березня¹⁴. А 11(24) березня знов емоційно: «Бере жах, коли подумаєш, що вони (більшовики – С. К.) зробили з Росією! Не можна було й уявити собі, щоб було можливо те, що трапилося і довелося пережити Росії: потрапила під владу людей з Мертвого будинку Достоевського»¹⁵. Невдовзі – про «насильство і нерівність» від соціалістичної революції, потребу «ідейної боротьби» з соціалізмом¹⁶. Тут ще багато алюзій, викликаних неприйняттям Берестейського миру і приходом в Україну німців, майже автоцитат (із тез) про загибель «не тільки вікової історичної задачі російської держави – конституційності, а і народної вікової задачі – землі»¹⁷. І попри це тут саме такі думки: «Працюю багато над живою речовиною. І тут знаходжу опору. Сильно презирство до народу свого і важко переживати. Треба знайти і знаходжу опору в собі, в прагненні до вічного, яке вище всякого народу і всякої держави. І я знаходжу цю опору в вільній думці, в науковій роботі, в науковій творчості»¹⁸.

Можливо, це останнє зупинило В. Вернадського далі працювати над статтею. А, можливо, і те, що його риторика, його голос були спрямовані на більш широку, ніж лише в Україні, аудиторію кадетського або центристського політичного напрямку. Втім, доправити свої «листи-роздуми» до редакцій було важко, у т. ч. через переривання поштового сполучення з Росією у березні-квітні за влади УНР. До того ж в УНР,

¹² Там само. С. 57.

¹³ Там само. С. 57–58.

¹⁴ Там само. С. 61.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. С. 64.

¹⁷ Там само. С. 61.

¹⁸ Там само. С. 62.

яка відновлювала владу (в т. ч. й у Полтаві) за допомогою німців, анти-соціалістичний дух рядків В. Вернадського сприймався б вороже. Втім, він навіть не скористався можливістю подати свої думки під псевдо. Характерно, що у тезах від 3(16) та 8(21) березня жодним словом не відзначено ставлення В. Вернадського до самостійності України, хоча 11(24) березня в щоденнику він записав з цього приводу: «З Україною буде важке, чи здійснення взагалі завдання. Створити державу, не спираючись ні на кого. Створити армію і відновити стару традицію? Але це ж зовсім не міцно»¹⁹. Відомо, що В. Вернадський не був прихильником державної самостійності України²⁰.

Навіть за часів Української Держави гетьмана П. Скоропадського, постійно рефлексуючи на поточні події в Полтаві, Києві, бажаючи влітку 1918 р. написати під назвою «У грізну годину» «ряд думок і закликів в зв'язку з переоцінкою цінностей і викликати ці настрої у широких кіл»²¹, В. Вернадський, проте, перші рядки із своїми думками, своєю політичною позицією опублікував лише 1919 р. у кадетських виданнях із приходом до влади у Києві Добровольчої армії²².

Однак, тут для публіцистики В. Вернадського більш актуальними стали інші теми. Статтю «До створення Української академії наук в Києві» в київській прокадетській газеті «Русский голос» (14, 15, та 23 серпня 1918 р.) лише умовно можна вважати політичною публіцистикою алюзій – то була фактично промова В. Вернадського на першому засіданні 9 липня 1918 р. Комісії зі створення УАН. Її під назвою «В справі заснування Української Академії наук у Києві» було опубліковано українською мовою у «Збірнику праць Комісії для вироблення законопроекту про заснування Української Академії наук у Києві» (1919, с. 5–9).

Чи означало це початок відступу В. Вернадського від активної і публічної політичної діяльності, яке спричинило у т. ч. і його керівництво

¹⁹ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 62.

²⁰ Щодо до цього див., зокрема: Щербін Л. В. В. І. Вернадський і проблема української державності // Україна соборна: зб. наук. ст. Київ, 2006. Вип. 4, ч. 2. С. 123–128; Гирич І. Б. В. І. Вернадський і питання українського державотворення // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. 2013. Вип. 18. С. 64–72; Будзанівська Н. В. Ставлення Володимира Вернадського до Української революції (1917–1921 рр.) // Там само. С. 118–131; Даниленко В. М. Володимир Вернадський: Життя в політиці й політика в житті. Київ, 2019. 512 с.; Його ж. Суспільно-політичні орієнтири Володимира Вернадського // Вісник НАНУ. 2020. № 3. С. 3–13.

²¹ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 90 (запис 4 червня).

²² Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 227–228.

УАН, і вихід, за згадкою самого академіка, з кадетської партії? Звичайно, вчений ніколи не відмовлявся від роздумів про політичні процеси, їхні рушійні сили.

Втім, 8(21) вересня 1919 р. у київській газеті «Объединение» з'явилася його стаття «Одне із завдань дня», написана 4(17) вересня перед від'їздом до Ростова-на-Дону. Вчений став на захист наукових та культурних цінностей, створених в Україні, починаючи від 1918 р. Президент УАН визнавав, що його думки «багато в чому йдуть в протиріччя з тими настроями і гаслами, які часто чуєш кругом». В. Вернадський закликав російську владу (Добровольчої армії) скористатися утвореними в Україні такими живими науковими центрами як УАН, Всенародна бібліотека України (ВБУ), Український геологічний комітет, державні українські університети у Києві та Кам'янці-Подільському, «дати їм розгорітися, а не загаснути». «Те, що вони пов'язані з українським національним відродженням, має вважатися сприятливою умовою з державної точки зору. Воно послужить тільки до єднання і зближення, до зростання і вигоди і російської, і української культури. В них на ґрунті єдиної роботи, що йде одночасно для культури української і для відтворення великої єдиної Росії, тільки міцніше зв'яжеться з Росією українське національне життя», – вважав В. Вернадський. Він підкреслював сталість своєї віри у те, що «майбутнє не в російсько-українському розбраті, а в російсько-українському єднанні; і це явище є запорука відтворення єдиної, великої, неподільної Росії», «Росії нової, великої, вільної і демократичної, із селянством, що міцно володіє землею». Академік зазначав переваги приналежності до великого єдиного цілого, до великої за розміром держави. Спираючись на світовий досвід широких можливостей потужних держав не лише вирішувати найважливіші справи науки в її прикладному напрямі, розвитку продуктивних сил, а й мати геополітичний вплив на світові процеси, учений підкреслював що «велика держава є завжди явище в історії людства прогресивне, а вільна велика держава дає такі можливості зростання і впливу людської особистості і такі зручності життя, які недоступні дрібним формам державності». На думку В. Вернадського, «у міру зростання світової культури значення громадян великих держав буде все збільшуватися, і їхнє духовне життя досягне максимально можливого розмаху і широти прояву»²³.

До тієї ж газети «Объединение» В. Вернадський запропонував серію статей про міжнародну політику та її вплив на події в Росії. В щоденнику від 1(14) жовтня 1919 р. учений зазначив про початок своїх «політичних статей» в газеті, причому, за його словами, редактор М. Ганфман змінив авторську назву (замість «Про світову обстановку російської політики» назвав: «Листи про Захід») і крім авторського

²³ Там само. С. 227.

псевдоніма «Володар» підписав «Ростов». Першу статтю з чотирьох із цієї серії досі не віднайдено²⁴.

У вересні 1919 р. В. Вернадський відвідав Ростов-на-Дону, проаналізував міжнародну ситуацію та вплив іноземних держав на політичну боротьбу за владу на території колишньої Російської імперії. Після друку в газеті «Объединение» перших частин «Листів про Захід» («II. Англія», «III. Більшовики і світова політика Великої Британії») В. Вернадський мав намір продовжувати цю актуальну для того часу тему, до того ж М. Ганфман, як зазначив академік у щоденнику у жовтні 1919 р., прохав продовження – «хочеться і про слов'янське питання, і про Францію». Очевидно, у повному обсязі цей задум реалізувати не вдалося, хоча остання стаття – «IV. Франція» – вийшла 20 жовтня (2 листопада) 1919 р.²⁵ При цьому основний посил цих статей – розвинуті часом думки-ідеї, що були 1918 р.: революція – більшовизм – розвал могутніх держав – загроза Заходу, який має допомагати «Білому» руху задля відновлення єдиної Росії.

У політичній статті «Щодо організації місцевої влади», що з'явилася з-під пера В. Вернадського за часів його перебування в Ростові-на-Дону в газеті «Донская речь» (1(14) грудня та 4(17) грудня 1919 р.) після розмов із колегами-кадетами, вчений намагається викласти власне бачення – як краще організувати владу на місцях в умовах спроб «Білого» руху відродити Російську державу²⁶. Статтю, яка викликала відгуки і дискусію, він підписав власним ім'ям, а не псевдонімом. У щоденнику від 9(22) грудня записано: «Так чи інакше мої статті читають – в пресі заперечують, і чую приватні відгуки»²⁷. І через кілька днів академік опублікував статтю «Наукова задача моменту» («Донская речь», 13(26) грудня 1919 р.)²⁸. Утім, історично-публіцистична розвідка «Угорська Русь від 1848 р.», яку В. Вернадський двічі намагався надрукувати в Ростові-на-Дону, так і не була опублікована²⁹.

Перебуваючи у Криму, академік продовжив публікувати матеріали різного жанру в кримських газетах, що виходили за часи «Білої»

²⁴ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 171; Вернадский В. И. Публицистические статьи.... С. 266.

²⁵ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 238–242.

²⁶ Там само. С. 232–237; Вернадский В. И. Публицистические статьи... С. 278–283.

²⁷ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 192.

²⁸ Вернадский В. И. Публицистические статьи... С. 285–287.

²⁹ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: октябрь 1917 – январь 1920... С. 192; Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 187–204, 326–327.

влади. Зокрема, в статті «Дві небезпеки» («Наша сила», 17–18 березня 1920 р.) він застерігав про негативні наслідки опору російської влади українському національному відродженню, говорив про небезпеку перетворення «нового роздору», коли російська культура перетвориться у великоросійську, втративши «важливі загальнолюдські ознаки створення великого народу». І тому наполягав на розумінні того, «...що українська культура і українське відродження не є щось нам чуже і чужде, що це є новий і своєрідний прояв культурної роботи того ж єдиного російського племені»³⁰.

Публіцистичний акцент мав також надрукований вступ із доповіді академіка на VII з'їзді Таврійської наукової асоціації – «Російська інтелігенція і нова Росія» («Таврический голос», 27 жовтня (9 листопада 1920 р.). Цей текст³¹, як і опубліковані в останні роки за рукописом більш повний текст доповіді щодо майбутнього інтелігенції, а також лекції на кооперативних курсах у Сімферополі щодо організації народної освіти в новій Росії, висвітлюють сподівання В. Вернадського на роль науки, освіти, культури для відродження занедбаної державності. «Нова Росія...може бути федеративною, може бути з широкою обласною автономією, але єдиною», – лише в такому незмінному суспільно-політичному дискурсі бачив В. Вернадський майбутнє³².

Зазначимо також, що критичний щодо політичних ідеалів настроїв В. Вернадського полтавського періоду весни 1918 р. виявився також у Криму на фоні поразок ідей і боротьби Добрармії. У щоденнику в січні 1920 р. учений навіть жорсткіше висловлювався про провину інтелігенції: «...я вважаю головним винуватцем російську інтелігенцію з її легковажним ставленням до державності, безхарактерністю і продажністю і заможні класи; народ хоче бути тими ж заможними класами і у нього ті ж ідеали»³³. А за кілька місяців знову емоційно підкреслював, що «Росію пропили і її інтелігенція, і її народ», а «російська демократія – це царство ситих свиней»³⁴.

І, продовжуючи пошук «інших точок опори», В. Вернадський писав 17(30) серпня 1920 р.: «Іноді я шкодую, що не можу з'єднати полі-

³⁰ Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 250–251.

³¹ Публікатор В. Волков вважав текст останнім виступом ученого в жанрі політичної публіцистики в періодиці. Див.: *Вернадский В. И.* Публицистические статьи... С. 297.

³² Володимир Іванович Вернадський і Україна. Т. 1. Кн. 2: Володимир Іванович Вернадський. Вибрані праці... С. 243–249.

³³ *Вернадский В. И.* Дневники: 1917–1921: январь 1920 – март 1921 / сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев, 1997. С. 21.

³⁴ Там само. С. 66, 98.

тичну діяльність з науковою роботою. Не будь мені так дорога наукова робота – я б давно віддався політиці»³⁵.

Як бачимо, за часи перебування в Україні лише полтавський період В. Вернадського фактично не представлений публіцистикою. Вже наприкінці квітня 1918 р. до влади в Україні прийшли противники соціалістичних експериментів – уряд гетьмана П. Скоропадського і, можливо, сам В. Вернадський вже не відчував актуальності свого «політичного виступу». Потім настав час його діяльності задля вищої школи, утворення УАН та ВБУ. А під владою більшовиків у Києві в 1919 р. академік був вимушений навіть «ховатися» деякий час у Старосіллі (нині затоплене Київським морем). Далі все більше і більше поринув у наукову роботу, але продовжував пропагувати ідею єднання нової (зрозуміло, небільшовицької) Росії.

Академік у революційні роки чотири рази опинявся під владою більшовиків (Петроград–Полтава–Київ–Сімферополь), бачив переслідування і терор. Тому, очевидно, розумів, що публікація антисоціалістичних думок могла закінчитися трагічно для нього.

Відсутність публіцистичних виступів ученого у Полтаві можна пояснити, ймовірно, не лише відчуттям небезпеки з боку політичних противників, або «чехардою» влади, а й внутрішньою оцінкою свого місця у політичній боротьбі кадетів, відчуттям браку на той час сили, яка б могла «почати збирання Русі» і відродити розвалену державу. Лише парадигма збереження єдності і відновлення великої країни завжди залишилася для «державника» В. Вернадського найактуальнішою. Тому, обравши подальше життя в СРСР, академік фактично примирився із соціалізмом, хоча і не примирився, перш за все внутрішньо, з репресивною політикою, приниженням особистості і відсутністю свободи творчості.

Наводимо далі повний, без купюр, текст, як вважаємо, плану-тез публіцистичного твору В. Вернадського, якого він, на жаль, не опублікував, але який додає нових рис до полтавського періоду життя ученого, яскраво відображає його політичні настрої у 1918 р.

Текст рукопису подається мовою оригіналу за сучасними граматичними нормами. У прямих дужках відновлені авторські скорочення, або недописані слова. У кутових дужках – кон'єктурний варіант прочитання важкозрозумілих, через специфіку почерку ученого, слів. Текст, що поданий останнім, ймовірно, був написаний В. Вернадським в інші дні (але точно додає окремих деталей до основних тез), однак пронумерований упорядниками архіву як арк. 2. А блокнотний аркуш з авторським, як видається, номером «2», архівісти позначили як арк. 3.

³⁵ Вернадский В. И. Дневники: 1917–1921: январь 1920 – март 1921 / сост. М. Ю. Сорокина, С. Н. Киржаев, А. В. Мемелов, В. С. Неаполитанская. Киев, 1997. С. 100.

16/3. III. [1]918

Г*

Где искать опоры? Искать в бесконечном, в творческом акте, в бесконечной силе духа.

Надо не чуда – но надо, чтобы в народе имелись значительные группы людей, которые не ломаются бурей, но творят и созидают.

Необходимо прямо смотреть в глаза происшедшему, пересмотреть все устои своего общественного верования, подвергнуть все критике, ни перед чем не останавливаясь. Продумать все искренно, до конца искренно.

Надо то, что найдешь на этом пути смелого и искреннего пересмотра того, чем жил, – громко сказать всем и надо, чтобы слово разбудило мысль и чувство людей, которые до сих пор жили бессознательно.

Нет ничего хуже апатии, нет ничего вреднее и ужаснее безразличия, серой будничной жизни в такой момент.

Надо не оставить ни одного фетиша, ни одного идеала.

И в своем несчастье есть черты великого и большого в русском народе.

Различие между народом и нацией.

Народ был фетишем для интеллигенции.

Между народом и интеллигенцией, в широком смысле этого слова, огромная рознь. Народ все время стремился не к тому, к чему стремилось государство.

Сейчас народ потерял, и думаю, навсегда великую свою многовекову[ю] веру: землю. Он не понял – и не поняли его руководители, что они могут ему ее дать только тогда, когда и народ свободен, и когда его воля не ограничена внешним игом.

Сейчас катастрофа наступила так неожиданно, что** не понимают окружающие, что расчленение, м[ожет] б[ыть], временное, России произошло.

Правы большевики – идет борьба между капитализмом и социализмом.

Лучше ли социализм капитализма? Что он может дать народным массам?

Социализм неизбежно является врагом свободы, культуры, свободы духа, науки.

Русская интеллигенция заражена маразмом социализма¹.

Народ невежественный. Идеалы чисто материалистические. Стал решать как слепой сложные мировые вопросы с миропониманием XVII века. Результаты такого решения мы сейчас видим.

Можно было позволить роскошь аграрной реформы тогда, когда государство могло защитить от покушения на землю извне. Сейчас это кончено.

* Далі викреслено: «Кругом или безразличие, или непонимание, или <полное отсутствие сознания>, что произошло уже <великое нечто>».

** Далі на зворотному боці аркуша викреслено:

«В дни мировой трагедии, какая сейчас происходит

Сейчас кругом или отчаяние или безразличие

Нам приходится переживать такую государственную катастрофу, какую <одолел> когда кто-нибудь».

Можливо, це було написано як початок тез, а потім В. Вернадський перегорнув сторінку блокнота і розпочав знову – С. К.

Земля должна принадлежать тому, кто может извлечь из нее максимум продуктов в наиболее короткий срок. Это связано с мировым положением. Чернозем захвачен русским племенем почти целиком, но его продукты важны для всех. Сейчас нельзя допустить получение с десятины 40-80 пудов, когда можно и нужно получать 140-160 п[удов]. Пищи не хватит для всего населения.

Слабая разбитая страна должна и будет расплачиваться всем достоянием, в том числе и главным – землею. Не мыслимо сейчас изъять ее из торгового оборота. Для этого надо крепкое и сильное государство.

Надо сейчас начать собирание Руси.

Странное впечатление делает русская интеллигенция и русский народ. Дряблость и слабость. И нетронутые силы. Все серо. Нет личностей. Но те вожди, которые выступают – из интеллигенции. Она дала мало личностей и ни одной крупной, а народ – итога меньше.

Огромную роль сыграли инородцы и не случайно. На полном маразматическом субстрате выдвинулись евреи – чуждые и враждебные всей старой России.

Старая Россия – огромное государство – создавалось вопреки народу.

Нация строилась талантливыми людьми. Таланты были главным образом в среде интеллигенции, а не народа.

И сейчас будущее не в народе, а в интеллигенции.

То, что интеллигенция избавится от чувства своего долга перед народом, будет реально смотреть на жизнь, и в теории благо.

Аграрная реформа, местное самоуправление, народная воля – все это рушилось при столкновении с жизнью. Оно все основывалось на вере в народ, которая исчезла.

Надо в корне разобрать и основы и идеалы социализма. Они не научны. Они противоречат свободе человеческой личности. Идеалы жизни Тит Титычей².

У лучших людей была идеалом любовь к человеку и к страждущему. Во имя этого вырос социализм. Проповедь его обратилась* среди тех, которые страдали. Для них элемента любви не было. Осталась только схема лучшей жизни, т. е. такой, которая была не доступна этим людям, а доступна другим. Для искренних и глубоких вождей социализма и для его подвижников жизнь этих людей, которая явилась идеалом их сторонников «социалистов», была чужда и противна. Но именно ее они и проводили своим усилием внедрить социализм.

Любовь к человечеству – маленький идеал, когда живешь в космосе. Он охватывает слишком узкую базу жизни. Им нельзя охватить то, что является самой основой жизни, то, из-за чего стоит жить.

Социализм основан на известном состоянии техники. Ученый стремится зайти за ее пределы. Овладеть источниками энергии, сделать их доступными всем людям, избавить их от элементарного голода и холода можно иным путем.

Нельзя отложить заботу о вечном и великом на то время, когда будет достигнута для всех возможность удовлетворения своих элементарных нужд. Иначе будет поздно. Мы дадим материальные блага в руки людей – идеалом

* Так в оригіналі.

которых будет рапем, сіrcenses³. Есть*, пить, ничего не делать, наслаждаться** любовью.

Неужели учитель может удовлетворяться, когда он будет воспитывать Скалозубов, Молчалиных⁴, жадных до денег банкиров, развратных жуиров, обжор, эгоистов. Не то же ли самое дают социалисты в своей работе для масс?

Хорошо жить во имя чего? И для чего? Для того, чтобы пользоваться благами цивилизации? Искусством, наукой, общественностью? Но это внешние формы. И жизнь светских людей, широкообразованных, которым все это доступно – печальная жизнь. Из-за этого не стоит ударить палец о палец. А между тем не это ли предлагают социалисты?

Жизнь ученого – не в наслаждении ученостию. Жизнь художника – не в*** наслаждении искусством.

Поздно искать высоких идеалов, не идеалов terre à terre⁵ тогда, когда уже борьбой достигнута беспечальная жизнь. Это жизнь дрессированных сытых зверей. Есть идеал более высокий.

И его надо искать.

8/21 III

I. Надо смотреть до конца

II. Народ и нация

III. Идеал сытых свиней

IV. Потеря исторических идеалов
государственного (констит[уция])
социального (земля народу)

V. Социализм в воображении русской интеллигенции и в действительности

АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 1–13в., 3–33в.

Невежество русского народа – одна причина, другая – аморализм. Если первого не дало государство – монархи. Второго не дали духовные и умственные вожди. В этом грех русской интеллигенции.

Представители нации редко из «народа». Шевченко – но и то доказывал «шляхетство»⁶. Ломоносов – наполовину духовный, наполовину «буржуй» – судовладелец и судостроитель.

Народ – субстрат для нации. Его сила – инертная. Как словаки⁷.

Удивительный идеал: не работать
огромн[ое] колич[ество] праздников
театры, зрелища
хироманты, одежда, семечки и
сладоcти, текущая литература
неудача народных университетов и****
<их> развитие⁸

* Далі закреслено «жрать».

** Далі закреслено слово «Кипридой», що є прізвиськом Афродіти.

*** Далі викреслено «нахожд».

**** Далі одне слово незрозміло. Можлива кон'єктура – <ничтожное>.

Характерна – ложь. Эта ложь и в литературе <раньше>.

Фальсификация истории. Она внедрилась в русское общество.

Потеряно и истор[ический идеал] – Конст[итуция], и народн[ый] – земля трудящемуся.

Смотрели с большим <снисхождением> на <дикие> прокламации [18]60-х и др[угих] годов – а они говорили правду⁹.

АРАН. Ф. 518. Оп. 2. Спр. 10. Арк. 2.

¹ Думки Вернадського щодо коренів революції і утопічності прагнень інтелігенції перегукуються із контраверсійним дискурсом після виходу збірок «Вехи» і «Интеллигенция в России»: Вехи. Сб. ст. о русской интеллигенции. Москва, 1909. 215 с.; Интеллигенция в России: Сб. ст. С.-Петербург, 1910. 258 с.

² Характерне для російської публіцистики використання відомих літературних образів, тут – ім'я героя п'єс О. Островського «У чужому бенкеті похмілля» та «Важкі дні» купця-самодура Тита Титовича Брускова, що стало прозивним.

³ Від вислову римського поета Ювенала «*panem et circenses*» – хліба та видовищ.

⁴ Прізвиська героїв комедії О. Грибоедова «Лихо з розуму» полковника Сергія Сергійовича Скалозуба та чиновника Олексія Степановича Молчалина, що стали прозивними.

⁵ *Terre à terre* (фр.) – буденний, банальний, низинний.

⁶ Нам не відомі сучасні фахові дослідження з цього питання, хоча в публіцистиці є тези про те, що Т. Шевченко походив з роду дрібної шляхти – одним із предків поета з батьківського боку був запорозький козак Андрій (за прізвиськом Безридний). Мати поета нібито походила з роду переселенця на Запорізьку Січ із Прикарпаття опришківського ватажка Івана Бойчука.

⁷ Загальновідомий тогочасний політологічний штамп австро-угорської та російської історіографії. Див., напр., статтю у: Энциклопедический словарь. Т. XXX: Сим – Слюзка / изд.: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. С.-Петербург, 1900. С. 375–380. Щодо нового погляду див., напр.: *Ďurica M. S. Slovenský národ a jeho štátnosť*. Bratislava, 1990. 39 s.; *Slovenská otázka v 20. storočí*. Bratislava, 1997. 564 s.; *Polakovič Š. Eseje o národe*. Martin, 1998. 206 s.; *Nurmi I. Slovakia – A Playground for Nationalism and National Identity: Manifestations of the National Identity of the Slovaks, 1918–1920*. Helsinki. 1999. 202 p.; *První světová válka a vztahy mezi Čechy, Slováky a Němci*. 1. vyd. Brno, 2000. 274 s.; *Крючков И. В. Венгрия и славянский мир в последней трети XIX – начале XX в. Ставрополь, 2001. 339 с.; Halász I. Uhorsko a podoby slovenskej identity v dlhom 19. storočí*. Bratislava, 2011. 233 s.

⁸ В. Вернадський надавав величезного значення питанням просвіти і освіти, у т. ч. вищої, бачив у них основу подальшого розвитку цивілізації. Лише за період з 1901 до 1917 рр. він опублікував понад 30 статей з питань народної освіти, зокрема виступив у пресі з питання заснування у Москві у 1908 р. народного університету імені А. Л. Шанявського. Див.: *Вернадский В. И. Публицистические статьи* / отв. ред. В. П. Волков. Москва: Наука, 1995. С. 171–172. Із нових досліджень щодо народних університетів див.: *Фандо Р. А. Народные университеты Российской империи: от популяризации к организации науки*. Москва, 2020. 344 с.

⁹ Йдеться, очевидно, про радикальні течії революційного народництва, прикладом пропагандистської діяльності яких є прокламація 1862 р. «Молода Росія»

П. Заїчневецького, нечаївсько-бакунінська агітація, «ткачовщина» тощо. Див., зокрема: Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация. Москва, 1997. 576 с.; Тюкачев Н. А. Отечественная историография революционного народнического движения. 1860–1880 гг. Брянск, 2010. 304 с.; Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX века). 2-е изд., доп. Москва, 2016. 383 с.

REFERENCES

1. Aksenov, G. P. (2001). *Vernadskii* [Vernadskyi]. Moscow: Molodaya gvardiya. [in Russian].
2. Aksenov, G. P. (Ed.). (1993). *Vladimir Vernadskii: Zhizneopisanie. Izbrannye trudy. Vospominaniia sovremennikov. Suzhdeniia potomkov* [Vladimir Vernadskyi: biography. Selected works. Reminiscences of contemporaries. Judgments of descendants]. Moscow: Sovremennik. [in Russian].
3. Budzanivska, N. V. (2013). Stavlennia Volodymyra Vernadskoho do Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921 rr.) [Volodymyr Vernadsky's attitude towards the Ukrainian revolution (1917–1921)]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 118–131. [in Ukrainian].
4. Danylenko, V. M. (2020). Suspilno-politychni oriientyry Volodymyra Vernadskoho [Volodymyr Vernadsky's socio-political benchmarks]. *Visnyk NANU*, 3, 3–13. [in Ukrainian].
5. Danylenko, V. M. (2019). *Volodymyr Vernadskyi: Zhyttia v politytsi i polityka v zhytti* [Volodymyr Vernadskyi: life within politics and politics within life]. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Hyrych, I. B. (2013). V. I. Vernadskyi i pytannia ukrainskoho derzhavotvorennia [V. I. Vernadskyi and the issue of Ukrainian state establishment]. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 18, 64–72. [in Ukrainian].
7. Onyshchenko, O. S., Dubrovina, L. A. et al. (Comps.). (2011). *Volodymyr Ivanovych Vernadskyi i Ukraina. T. 1, kn. 1: Vybrani pratsi* [Volodymyr Ivanovych Vernadskyi and Ukraine. Vol. 1, Book 1: selected works]. Kyiv, Ukraine. Retrieved from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0002163> [in Ukrainian & Russian].
8. Shcherbin, L. V. (2006). V. I. Vernadskyi i problema ukrainskoi derzhavnosti [V. I. Vernadskyi and the issue of Ukrainian statehood]. *Ukraina soborna: zbirnyk naukovykh statei*, 4(2), 123–128. [in Ukrainian].
9. Vernadskyi, V. I. (1997). Dnevniky. 1917–1921: yanvar 1920 – mart 1921 [Diaries. 1917–1921: January 1920 – March 1921]. In M. Iu. Sorokina, S. N. Kirzhaiev, A. V. Memelov, V. S. Neapolitanskaia (Comps.), *Selected scientific works of academic V. I. Vernadskyi*. Vol. 9. Retrieved from: <http://arran.ru/bookreader/publication.php?guid=8F05A77D-9822-1E38-73AB-3D3E0CBF1638&ida=1&kod=9#page> [in Russian].
10. Vernadskyi, V. I. (1994). Dnevniky. 1917–1921: oktiabr 1917 – yanvar 1920 [Diaries. 1917–1921: October 1917 – January 1920]. In M. Iu. Sorokina, S. N. Kirzhaiev, A. V. Memelov, V. S. Neapolitanskaia (Comps.), *Selected scientific works of academic V. I. Vernadskyi*. Vol. 9. Retrieved from: <http://arran.ru/bookreader/publication.php?guid=8F05A77D-9822-1E38-73AB-3D3E0CBF1638&ida=1&kod=9#page> [in Russian].

11. Vernadskyi, V. I. (1995). *Publitsisticheskie statii* [Publicistic articles] (V. P. Volkov, Ed.). Moscow, Russia: Nauka. [in Russian].

Sergii Kirzhayev

Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher of the Department of Archeography,
Institute of Archival Studies
of Vernadsky National Library of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6715-5686>

A SUPPLEMENT TO POLITICAL ESSAYS OF VOLODYMYR VERNADSKY IN 1918

Abstract. Purpose of the study is the publication and analysis of a manuscript of prominent scientist and public figure, first president of the Ukrainian Academy of Sciences Volodymyr Vernadsky, which he wrote in March 1918 in Poltava, where he was forced to leave in November 1917 from Petrograd after the Bolshevik coup. **The research methodology** is based on a systemic analysis of historiographical facts, the use of archival heuristics, analytical and synthetic critique of sources based on the principles of historicism and objectivity. Methods of archeography were also used for the publication of the texts. **Scientific novelty:** For the first time Vernadsky's draft manuscript, which is obviously a draft of a political article with a clear anti-socialist message, is presented uncut and with comments. Most of the text of these few manuscript pages has already been published as fragments of the scientist's diary of 1918. Based on some sources, first of all the diary, against the backdrop of well-known political essays of the time of V. Vernadsky's stay in Ukraine, an attempt was made to analyze the context of this manuscript, the influence of political conditions on the process of understanding and rethinking the social task of a scientist amid the turmoil of the revolutionary wars. Possible reasons for the author's refusal to convert them into an article or articles and publish them are also analyzed. **Conclusions.** Although there is a connection between the diary and the proposed text, the latter is an independent piece which can be viewed as working material for the scientist's speech, which he wanted to call «At This Grim Hour». Such a speech was to be aimed at the entire Russia. Possible reasons for the decision not to do this plan may include an internal search for social «backing», V. Vernadsky's sense of lack of strength, which at the time could «begin to unify Rus» and fight Bolshevism. That is why later he pinned his hopes on the Volunteer Army and returned to writing political essays. However, this manuscript is a vivid reflection of the perception by the liberal intelligentsia of the Bolshevik coup and the revolution in Russia.

Key words: V. Vernadsky; revolution; socialism; bolshevism; Poltava; political essays.